

יואל אליצור

על אפנות בחקר תולדות ישראל

הבסיס - אידאולוגי

את מאמרו של פרופ' זאב הרצוג במוסף הארץ¹ אני התחלתי לקרוא - מהסוף. וכך נכתב שם בקטע האחרון, שחור על גבי לבן, בלי להשאיר דבר לבין השיטין:

מתברר כי החברה הישראלית בשלה בחלקה להכיר בעוול שנעשה לתושבי הארץ הערבים, מוכנה לקבל את שוויון הזכויות של הנשים בחברה [מה הקשר לנושא?! "א], אך אינה חסונה דיה לאמץ את העובדות הארכיאולוגיות המנתצות את המיתוס המקראי... [ההדגשות שלי, "א].

ובכן, הבנתי. אנחנו עומדים כאן שוב מול 'מדע' מגויס שמצא את דרכו לעיתונות היומית. בפעם הקודמת היה זה ההיגד ה'מדעי' טהור' שהסתמך על ארכאולוג מסוים, אשר קבע שקבר יוסף בשכם אינו אלא קברו של 'שיח' יוסף' מן המאה התשע עשרה. ראוי היה אז שמישהו אובייקטיבי יגיב רק על הבירות, שלפחות יצוטטו מקורות התקופה הביזנטית המזכירים את המקום ואת המסורת ומקורות ימי הביניים המתארים בדייקנות את המצבה הבנויה ואת שני העמודים הצמודים אליה,²

1. 'ז' הרצוג, 'התנ"ך - אין ממצאים בשטח', מוסף הארץ, 29.10.1999, עמ' 36 ואילך.
2. Y. Tsafir, L. Di Segni and J. Green, *Tabula Imperii Romanii Iudaea, Palaestina*, Jerusalem 1994, p. 238; P. Tomsen, *Loca Sancta*, Halle 1907, pp. 108-109; א' לימור, *מסעות ארץ הקודש*, ירושלים תשנ"ח, עמ' 30, 123, 175; 'אלה סימני' ו'אלה המסעות', בתוך: א' גרינהוט (מהדיר), *מסעות ר' בנימין*, הוספות, פרנקפורט ע"נ מיין 1904, עמ' 143, 146; 'יחוס האבות' ו'יחוס הצדיקים', בתוך: א"מ לונץ, *המעמר* ג, ירושלים תר"פ, עמ' 215, 229; "ד' אייזנשטיין, *אוצר מסעות*, ניו יורק תרפ"ו (מהדורת צילום: תל אביב תשכ"ט), עמ' 81, 133. יצוין כי מיקומו של הקבר ממזרח לתל הקדום, אשר לא היה ידוע במשך התקופה הביזנטית ובימי הביניים, ולא בקרבת ניאפוליס-נאבלס המאוחרת (ה'קסבה' של היום), מוכיח את קדמות המסורת ואת התאמתה לנתוני המקרא "ויחן את פני העיר. ויקן את חלקת השדה אשר נטה שם אהלו..." (בראשית ל"ג, יח-יט), "ואת עצמות יוסף... קברו בשכם... בחלקת השדה אשר קנה יעקב..." (יהושע כ"ד, לב). אכן, אצל השומרונים התפתחה מסורת עממית ל'חלקת השדה' בהתאם לצפוי - בכניסה המזרחית של ניאפוליס המאוחרת ('מקום אבל יעקב').

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שאיזשהו מומחה מתוך המון המזרחנים שאנו משופעים בהם יזכיר את היעדר הזיקה של המוסלמים לאתר הזה.³ זה לא קרה, וחבל.

גם הפעם מסתייע הארץ בארכאולוג לטובת הדיון הציבורי. פרופ' הרצוג הוכר במשך שנים רבות כארכאולוג סולידי וחרוף שחקר ושפרסם את נתוניו של אתרים שונים בבקעת באר שבע ובאזור תל אביב. להארץ הוא מספק עתה סחורה מסוג אחר. הפעם כבר לא מדובר על פרט זה או אחר; כעת מדובר על הכחשת הכול. הדברים מתקשרים בלי ספק אל ה'היסטוריונים החדשים' של דברי ימי העת החדשה ואל הסוציולוגים והמזרחנים המרובים המיטיבים לנתח אותנו ואת שכנינו ואת קורות הארץ הזאת במאתיים השנים האחרונות בכיוון מסוים מאוד ובהתאם לתוצאות הצפויות מראש.

האמת היא שהגל הזה, שעליו נישא עכשיו זאב הרצוג, כבר פותח על ידי מלומדים רבים גם בספרות המחקרית ובשיטת כתיבה מדעית בארץ ובח"ל.

באירופה, מרכזי האסכולות המכונות 'מינימליסטיות' - הכופרות בכול, הם באנגליה ובדנמרק. בארץ, ראשי המדברים בכיוון זה הם חוקרים באוניברסיטת תל אביב. ברם, קל להבחין שגם בפרסומים המדעיים, הרקע הוא אידאולוגי. ניקח למשל את מאמרו המקיף של נדב נאמן 'פרשת "כיבוש הארץ" בספר יהושע ובמציאות ההיסטורית', שפורסם לפני עשר שנים ושהיה ממבשרי הקו החדש במחקר הארכאולוגיה הישראלי.⁴ המרכאות שבהן נסגר הצירוף 'כיבוש הארץ' בכותרת המאמר, מעידות יפה על רוח המאמר כולו. לפי מאמר זה אין 'ישראל' לפני תקופת המלוכה, עם ישראל לא היה במצרים ולא יצא משם, לא כבש את ארץ כנען ולא נאחז בה. נוודי ספר מקומיים הם שהתלקטו לקראת תקופת המלוכה ויצרו את מה שנודע לימים בשם 'ישראל'. רשימת הערים שכבש יהושע בשפלת יהודה לפי ספר יהושע (פרק י') היא אולי השתקפות של מסע סנחריב(!) והוויכוח על המלוכה

3. המוסלמים מזהים על פי רוב את קבר יוסף בצמוד למערת המכפלה בחברון, ואילו את האתר בשכם הם מזכירים לעתים, באקראי, כאתר שולי. ראה: מג'יר אלדין אלחנבלי, **אלאנס אלג'ליל בתאריח' אלקדס ואלח'ליל** א, עמ' 68-69, *G. Le Strange, Palestine*; 314, 319, 325 *under the Moslems (1890)*, Beirut 1965, pp. 314, 319, 325 יש להוסיף את מסעו מן המאה התשיעית, *BGA* 8 לפי המפתח; את מקדסי מן המאה העשירית לפי כתב יד *BGA* 3, 173 ואת אבן אל-ערבי מסביליה בן המאה האחת עשרה, מהד' י' דרורי, רמת גן תשנ"ג, עמ' 109; מ' דבאע', **בלאדנא פלסטיין**² 2/2, כפר קרע (השנה חסרה), עמ' 277-279. 'קבר יוסף' בחברון נזכר לראשונה בסביבות 570 לספירה במסע אנטונינוס פלקנטינוס (ראה: א' לימור [לעיל, הערה 2], עמ' 237).

4. נ' נאמן, 'פרשת "כיבוש הארץ" בספר יהושע ובמציאות ההיסטורית', בתוך: נ' נאמן וי' פינקלשטיין (עורכים), **מנוודות למלוכה**, ירושלים 1990, עמ' 284-347.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בתחילת ספר שמואל הוא יצירה של אסכולה שבסוף ימי הבית הראשון התייאשה מן המלוכה. לענייננו, מעניינת ההנמקה הבסיסית שנותן נאמן במאמרו:

יתר על כן, בשום פנים אין להפקיע את העדות המקראית על התהוותו של עם ישראל ממסגרת כלל התיאורים על ראשיתם של עמי קדם אחרים (יוון, רומי וכיו"ב), ואין ליצור כללי מחקר היסטורי המיוחדים רק לתולדות ישראל והחורגים מן המקובל בחקר התהוותם של עמים אחרים.⁵

אינני חושב שנאמן, הרצוג וחבריהם מעוניינים להצטרף אל מכחישי השואה והתקומה בדורות שלנו, ואם כך נוצר כאן מין היפוך מעניין. בעבר התמודדו מורים ומחנכים עם תלמידים המקשים מדוע אין בימינו נסים והופעות של מלאכים ונביאים כמו בתנ"ך. עכשיו תהיה הקושיה הפוכה: מדוע בימינו קורים לעם ישראל דברים מופלאים כל כך - שואה שאין לה תקדים בהיסטוריה ומיד אחריה ניצחונות וקיבוץ גלויות שאין כדוגמתם, היחלצות מאיום קיומי וניצחון כביר בתוך שישה ימים בשלוש גזרות, בעוד שבימי קדם התפתח וצמח עם ישראל בצורה 'משעממת' כל כך, ללא כל חריגה מסדר התהוותם של כל העמים.

העלאת ויכוח ציבורי שרקעו אידאולוגי כאילו הוא מעוגן בתגליות מדעיות, יש בה משהו בלתי הוגן, לכשתמצא לומר, יסוד של הפחדה. איש המקצוע למעשה בא אל ההדיוטות ואומר: רבותי, אני התמחיתי בחרסים, אני יודע לתארך, בדקתי בדיקות פחמן 14, אני שולט בחומר ויודע דברים שאתם אינכם יודעים, **המדע** קובע - 'לא היו דברים מעולם'. מעניין לראות למשל את תגובתו של אדם מלא וגדוש כמו נעמי שמר, שהעמדה הכאילו מקצועית של הרצוג הכניסה אותה לעמדת נחיתות בדיון. כך ענתה נעמי שמר לשאלת מראיין **מהארץ**: "אני לא שולטת בארכיאולוגיה, אבל מה זה חשוב אם היה או לא היה? נאמר שלא היה ולא נברא התנ"ך אלא משל היה - לדעתי המשל הזה חי יותר מכל האבנים".⁶ בסופו של דבר הרי חשוב מאוד אם היה או לא היה; בגלל ההילה המקצועית, נעמי שמר כאילו מסכימה בעל כורחה ש'לא היה' ואמונתה בחיותו של התנ"ך אינה אלא היגד ספרותי.

אינן קיים

עם ישראל עם מופלא. אחת התופעות המופלאות המלוות את עם ישראל משחר ההיסטוריה שלו, היא שתמיד נמצא מישהו שמצביע עליו ואומר לו - **אתה לא קיים**.

ההזכרה הראשונה של השם 'ישראל' במקור חוץ-מקראי היא במצבת מרנפתח מן המאה השלוש עשרה לפנה"ס. האסכולה שזאב הרצוג מייצג אותה היום, חייבת

5. שם, עמ' 317.

6. מובא כנספח ('אין לזה משמעות') למאמרו של ז' הרצוג **בהארץ** (לעיל, הערה 1).

כמובן להתפתל הרבה כדי לשלול את הזהות בין 'ישראל' שבמקור זה לבין 'מה שלמים יוכר בשם ישראל', והיא אכן הצליחה במשימה בלתי אפשרית זו.⁷ אנו נשוב לכך בהמשך דברינו. בשלב הזה של הדיון הבה נשמע מה מצא המלך המצרי הקדמון לומר על הקיבוץ האתני 'ישראל': "ישראל אבד אין לו זרע"!

המקור ההיסטורי השני המזכיר את ישראל בשמו, הוא מישע מלך מואב במאה התשיעית לפנה"ס. מישע יודע לומר לנו מתוך מצבתו השמורה בפריס: "וישראל אבד אבד עולם".⁸

במהלך הדורות עולים אורחים חדשים על במת ההיסטוריה, שוב פוגשים את ישראל הנצחי ושוב מטיחים בפניו 'אינך קיים'. במאה הראשונה לספירה פעל מחבר חשוב שהביא את ההיגד הזה - ישראל, אינך קיים! - לכלל שכלול יוצא דופן. כוונתי לאפיון איש אלכסנדריה שהיה מלומד מומחה לכתבי הומרוס ולדקדוק יוני ולטיני, אדם יהיר ביותר וגם אנטישמי שיטתי. תוכן חיבורו האנטישמי ידוע לנו - גם זה מן הפרדוקסים היהודיים הטיפוסיים - בזכות יוסף בן מתתיהו היהודי שנחלץ להתווכח אתו.⁹ ההיגד הראשי בחיבורו של אפיון היה שהיהודים אינם נזכרים בספרי היוונים ומכאן שלא היו קיימים. הם נולדו לאחרונה ו'תפרו' לעצמם היסטוריה. אמנם הערך העליון ומופת התרבות בעיני אפיון וסביבתו האינטלקטואלית לא היה חרסים אלא סופרים יוניים, אבל מסקנותיו יצאו דומות: אינכם נזכרים - אינכם קיימים.

במשך דורות רבים נאלצו יהודים להתמודד מול הנצרות הקלסית שהיא כידוע 'ישראל האמתית'.¹⁰ גם באסלאם נשמעו דעות כאלו - אנו המוסלמים הננו 'בנו אסראל'.¹¹ אחר כך באו הדעות הידועות בעולם המודרני - היהדות איננה עם אלא דת וכו'. כאשר אני מוצא שהארכאולוגים של תל אביב מצטרפים יחד עם עמיתיהם משפילד ומקופנהגן אל הרשימה הארוכה של שוללי קיומו של ישראל, אני יודע במה מדובר.

7. ראה: ג' נאמן (לעיל, הערה 4), וההפניות שם.

8. מצבת מישע, שורה 7. ראה: ש' אחיטוב, **אסופת כתובות עבריות**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 249-261 וההפניות שם.

9. ראה: יוסף בן מתתיהו [יוספוס פלויוס], **נגד אפיון א-ב**, תרגום: א' כשר, ירושלים תשנ"ז.

10. F.L. Cross, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, 3d Edition by E.A. Livingstone, Oxford 1997, p. 853.

11. S.D. Goitein, 'Bainū = Isrā'īl', *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, I, p. 1021b.

'ביבל אונד בבל'

נושא הרצאתי הוא אפנות בחקר תולדות ישראל. אנו עומדים אחרי יותר ממאה שנה של חקר מקרא ביקורתי והיגדים מן הסוג שאנו שומעים מזאב הרצוג ומחבריו מתוך הסתכלות של ארכאולוגיה, אינם חדשים כלל. 'גילויים' מהסוג הזה כבר נודעו מזמן ובלי עזרת הארכאולוגיה הארצישראלית. אחד ממוקדי ההתעניינות של העולם הנאור בראשית המאה העשרים היה ספרו המפורסם של פרידריך דליטש *Bibel und Babel*. קשה לתרגם את שם הספר לעברית, בגרמנית הוא נשמע נהדר - לשון נופל על לשון. הספר יצא לאור בשנת 1902, בתקופה שבה כבר אפשר היה לעצור ולסכם עולם חדש של ממצאים וידיעות על המזרח הקדום. לאחר חשיפת המקורות האכדיים, הכוללים את סיפור בריאת העולם והמבול, מקדשים וכוהנים וקרבנות, חגים חקלאיים, לוח שנה ירחי-שמש וכו', הוצעה התאוריה: **כמעט כל מה שיש בתורת ישראל מתחיל בבבל.**

אנשים שגדלו על התזות האלה, התאמצו קשות להסביר כל דבר במקרא על בסיס ההשוואה לבבל. לתופעות מקראיות רבות מצאו מקבילות בתרבות הבבלית, אבל יש תופעות ייחודיות במקרא שאין להן מקבילות מוצלחות בתרבויות אחרות, אך הללו נמצאו בלחץ התאוריה.

כך למשל, כמה טרחות טרחו חוקרים מאסכולות ביקורתיות כאלו למצוא את היסוד המיתולוגי בסיפורי ראשית עם ישראל.¹² נכון שבסיפור מאבק יעקב והמלאך יש יסוד מיסטי וסמלי, אבל אפשר לומר שזהו בבחינת יוצא מן הכלל המלמד על הכלל. כל שאר סיפורי האבות חתומים בחותם המציאות והארציות. יש צורך בהמון דמיון יוצר כדי למצוא ברחל ובלאה דמויות של אלה-אם של שבטים אלו או אחרים. האבות נושאים שמות 'נורמליים' ביותר ומספרי השנים המלווים את קורותיהם אינם בדרך כלל מספרים 'טיפולוגיים'. האבות נודדים ומתקשים בקשיי אנוש: "וישקל אברהם לעפרן את הכסף" (בראשית כ"ג, טז), "ויזרע יצחק בארץ ההוא [ההיא קרי']" (שם כ"ו, יב), "ותחלף את משכרתי" (שם ל"א, מא), "ותקנא רחל באחתה" (שם ל', א), "וימצא דודאים בשדה" (שם יד), ובכל זאת 'הצליחו' חוקרים למקם את סיפורי האבות בתוך עולם המיתולוגיה של המזרח הקדום ובמקביל לו.

המצווה הדתית האופיינית ביותר לעם ישראל לדורותיו, היא **השבת**. היא היחידה מבין עשרת הדברות שאינה מצווה מוסרית אמונתית כללית והיא חוזרת בהדגשה ברוב ספרי התנ"ך. התורה מגדירה אותה "אות קרי" ביני וביניכם לדורותיכם" (שמות ל"א, יג) וכל הנביאים, קדומים ומאוחרים, מזכירים אותה. ככל

12. ראה: י' גוטמן, ערך 'אבות', **אנציקלופדיה מקראית** א, ירושלים תשל"ג, עמ' 5-6, והפניות שם, עמ' 13-14.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הנראה, אין מקבילה למצווה זו בתרבויות העמים הקדומים, אבל חוקרים רבים לא היו מוכנים להשלים עם עובדה זו, טרחו ומצאו. באכדית יש šabattu שהוא יום מילוי הלבנה ונחשב ליום של מזל רע שאין רואים בו סימן ברכה. המהדרין שבמסופוטמיה חששו גם מסכנתם של חצי לבנה ושל היעדר לבנה. בין המצבים הללו של הלבנה יש בערך שבעה ימים. כאן צריך היה רק להוסיף השערה שבמרוצת הזמן שכחו הבריות מדוע הם נמנעים ממלאכה וממסחר בימים אלה ובתוך כך גם ניתקו את ימי השביתה ממחזור הירח, ותהי ה-šabattu לשבת...¹³

אני מעיין בערך 'קללה' באנציקלופדיה מקראית.¹⁴ מ' וינפלד מוצא מקבילות מעניינות מאוד לקללות שבסוף ספר ויקרא ובדברים כ"ח, ביניהן ברית של אסרחדון, כתובת של אשור-ניררארי החמישי וכתובת ארמית מקסירא. באמת נאמר במקורות אלו שאם תעבור על דברי הברית שנכתבה - ארצך תחרב, האלים יטילו על ארצך אבק ועפר ויבולך יישמד. הקבלה מעניינת. אמת ויציב. אבל מה נעשה ולהיגד העיקרי של הקללה שבתורה אין מקבילות בשום מקור היסטורי ואין דמיון כלשהו לפרטיו של היגד זה בקורות איזושהי אומה בשום תקופה מהתקופות?!

והפיצץ ה' בכל העמים מקצה הארץ ועד קצה הארץ... ובגוים ההם לא תרגיע ולא יהיה מנוח לכף רגלך ונתן ה' לך שם לב רגז וכליון עינים ודאבון נפש. והיו חיך תלאים לך מנגד ופחדת לילה ויומם ולא תאמין בחיך
והיית לשמה למשל ולשנינה
ונתן על ברזל על צוארך עד השמידו אתך
(שם לז.)
(שם מח.)

העצמה העל-זמנית של הפסוקים הבלתי אפשריים והכל-כך אמתיים האלה, שרק בפרספקטיבה של דורנו אפשר לקלוט את עומק משמעותם, זהו מפגש בלתי אמצעי עם הנצח. חוקרי המקרא שהסתפקו בחלק הראשון ובמקבילותיו, שהן אכן קיימות, נתנו ביושר את חלקם, אבל לא הודו ביושר שיש כאן משהו הרבה יותר עמוק ושונה.

המקרא מול המזרח הקדום, המקרא מול הממצאים

נחזור שוב אל הכותרת המתריסה - "התנ"ך - אין ממצאים בשטח". האומנם אין ממצאים?

היום, לאחר שנות מחקר רבות שבהן הוקבלו למקרא ממצאים וידיעות היסטוריות, יש בידינו נתונים לא מעטים. נתחיל מספר בראשית. חוקרים חשובים

13. ראה: י"ח טיגאי, ערך 'שבת', אנציקלופדיה מקראית ז', ירושלים תשל"ו, עמ' 511-513, והפניות שם, עמ' 517.

14. ראה: מ' וינפלד, ערך 'קללה', שם, עמ' 185-192.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כמו ספייזר, קאסוטו וגרינץ הקדישו מחקרים מקיפים להשוואת אורחות החיים העולים מן הספר הזה אל ממצאים מן החצי הראשון של האלף השני לפנה"ס שנתגלו במסופוטמיה.¹⁵ כמות המקבילות היא רבה מאוד; אנחנו מוצאים עולם ששום אדם לא היה יכול לשחזרו בתקופת המלוכה. זהו עולם שיש בו 'שנער' ו'אלסר', 'חניכים' ו'עברים', 'מינקת' ו'אלונים',¹⁶ 'אשתי'-אחותי', "בא נא אל שפחתי אולי אבנה ממנה" (ט"ז, ב). התיאורים משקפים מצב תרבותי וחברתי שמוכר דווקא בתקופה זו בארצות שמהן באו האבות ושקשה מאוד למצוא לו מקבילות בתקופת המלוכה. מחבר מאוחר בשום אופן לא היה יכול לנחש מציאות חיים שכזו וקוראיו לא היו מבינים על מה הוא מדבר. לשם השוואה, כדאי לעיין בספרים החיצוניים הפסידו-אפיגרפיים שנכתבו בימי הבית השני. רבים מהם עוסקים בקדמוניות המקרא - 'אדם וחוה' ו'חנן', 'ספר היובלים'¹⁷ ומגילת בראשית מקומראן. כמה רחוקים חיבורים אלה מהרוח האותנטית הנושבת מספר בראשית! כמה טבועים הם בחותם זמנם, עמוסים לעיפה בפרטי מלאכים ובתיאורי אפוקליפסה!

ספר יהושע

המעין בספרות מחקרית שגורה יקרא שפרקי הנחלות למשל הם מתקופת המלוכה - יש אומרים מימי חזקיהו ואחרים אומרים מימי יאשיהו. חלקים גדולים בספר הם 'כוהנים' ויש אומרים 'דויטרונמיסטיים' וזמנם קרוב לחורבן או אף מימי הבית השני.¹⁸

ואתה תמה: מה טעם היה לדקדק בפרטי גבולות השבטים בתקופת המלוכה, נפתלי כאן וזבולון כאן, את מי זה עניין בתקופת המלוכה?! ואיך לא נרמז במילה אחת משהו מעולם החיים של תקופת המלוכה?!

יחזקאל קויפמן העמיק בספר יהושע בניסיון לראות מה הספר בעצמו אומר, מה היא רוח הספר, ועמד על דברים חשובים מאוד.¹⁹ בספר יהושע חזון המלוכה איננו עולה עדיין על הדעת ואפילו האווירה של ספר שופטים עדיין אינה ניכרת. הספר אופטימי: "לא נפל דבר מכל הדבר הטוב אשר דבר ה' אל בית ישראל הכל בא" (כ"א),

15. E.A. Speiser, *Genesis, The Anchor Bible*, New York 1964; מ"ד קאסוטו, **פירוש על ספר בראשית**, ירושלים תשמ"ג; י"מ גרינץ, **ייחודו וקדמותו של ספר בראשית**, ירושלים תשמ"ג.

16. מושג זה מופיע במקרא בפעם האחרונה בספר שמואל ויש לו כנראה מקבילה באוגרית. אני עומד לפרסם בקרוב מאמר בנושא זה בדברי הקונגרס העולמי השנים עשר למדעי היהדות.

17. ראה: א"ש הרטום, **הספרים החיצוניים**, תל אביב תשכ"ט.

18. ראה: ז' קלאי, **נחלות שבטי ישראל**, ירושלים תשכ"ז, עמ' 2-13.

19. **ספר יהושע מבואר בידי יחזקאל קויפמן עם מבוא מפורט**, ירושלים תשכ"ב.²

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מג), המציאות של חבלי הארץ שלא נכבשו אינה חטא ו"אנכי אורישים מפני בני ישראל" (י"ג, ו) והישות הלאומית היא 'העדה' המונהגת בידי יהושע והזקנים. מי ישחרר חיים כאלה בסוף ימי הבית הראשון או בימי הבית השני?!

ממצאים

הארכאולוגים הגדולים של ארץ ישראל העמידו אותנו על נתוני יסוד שלא התערערו עד היום הזה. לדיוננו חשוב בראש ובראשונה המעבר מתקופת הברונזה לתקופת הברזל הראשונה. בכל הארץ מדובר בחורבנה של תרבות חומרית גבוהה המצטיינת בערים בצורות, בבנייה איתנה, בכלי חרס שהם בחלקם יבוא משובח, בחרפויות ובחומר מצרי, בקרבה כמעט קבועה אל מי תהום ובנדירות של בורות למי גשמים. והנה, במקום תלי הערים, שבחלקן נשרפו ושבחלקן ניטשו, עולים יישובים קטנים, פרזיים ברובם, שבתחומם נחשפו כלי חרס גסים, בורות מים לרוב, בנייה דלה ועמודי תמיכה לגג מורכבים מאבנים גדולות, אסמים ביתיים מדופנים באבנים קטנות, בתי ארבעה מרחבים, סימני כתיבה עברית ראשונים כמו 'אחר[ם]' מחרבת רדנה שברמאללה²⁰ (שם בנימיני!), האלף-בית המפורסם מעזבת צרטה²¹ ולוח גזר המתאר לוח שנה לעבודות חקלאיות.²² שכבת ההתנחלות מצטיינת בממצאים טיפוסיים אחדים שהחשוב שבהם הוא שורות של קנקני אגירה למים מטיפוס 'שפת הצווארון'. **ההתאמה למעבר מאוכלוסייה כנענית לאוכלוסייה ישראלית של תקופת ההתנחלות והשופטים היא סבירה ביותר.** אולברייט הסביר בצדק את חשיבות התפשטותו של בור המים המטויח: הוא שאפשר לשבטי ישראל להתיישב במקומות הרריים וחצי-מדבריים ולהניח את העמקים לכנענים "כי רכב ברזל להם" (שופטים א', יט).²³ אדם זרטל ביאר את חידת פיטסי 'שפת הצווארון' - מדוע נמצאו כל כך הרבה כדי אגירה גדולים למים ומדוע נעזבו פתאום? אין זו אלא עדות לתקופת המעבר שבה התיישבו המתנחלים במקומות הרחוקים, כמה קילומטרים ממקורות מים, בטרם התפתחה חציבת הבורות.²⁴

20. ראה: י' אהרונ, **ארץ ישראל בתקופת המקרא**, מהדורה מתוקנת בעריכת י' אפעל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 155.

21. ראה: מ' כוכבי וי' פינקלשטיין, 'עזבת צרטה', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** ג, ירושלים 1992, עמ' 1159-1161.

22. ראה: ש' אחיטוב (לעיל, הערה 8), עמ' 149-152.

23. ר"פ אולברייט, **הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל**, תרגם א' אמיר, תל אביב תשי"א, עמ' 105.

24. א' זרטל, **ההתנחלות הישראלית בהר מנשה**, עבודת דוקטור, חיפה 1986, עמ' 313-315; הנ"ל, 'גורם המים והשפעתו על ההתנחלות הישראלית בהר מנשה', בתוך: ש' בונימוביץ, מ' כוכבי וא' כשר (עורכים), **ישובים, אוכלוסיה וכלכלה בארץ-ישראל בעת העתיקה**, תל אביב תשמ"ח, עמ' 126-145.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ממצא כלל-ארצי שהובחן עם התקדמות המחקר בכל הארץ, המתאים באופן מרשים דווקא למעבר מאוכלוסייה כנענית לאוכלוסייה ישראלית, הוא הבהמות הנאכלות והמשמשות לפולחן. כמה מחקרים הראו שבערים ובשכבות של כנענים ופלשתים מרובות עצמות החזירים, ואילו באתרים ובשכבות המיוחסים לבני ישראל החל מן ההתנחלות אין חזירים כלל ועצמות הבהמות הנאכלות מתאימות לחוקי תורת משה!²⁵

יש גם ממצאים נקודתיים. נקודת המוצא של חוקר רציני תהא על פי רוב הסתייגות ממי שיציב על סלע ויטען - מאחורי הסלע הזה שכב יהושע בן נון. מובן שבתיאורי המקרא יש פרטים בעייתיים ושאינן לאיש תעודת ביטוח להבין הכול, אך עם זאת, יש ויש גם התאמות ספציפיות ממש. אזכיר שתי דוגמות. חצור נחפרה בשנות החמישים בידי משלחות בראשות ידן ואהרונ ושוב בשנות התשעים על ידי בן תור ורוביאטו. שתי תקופות החפירה הניבו תוצאות דומות. בשתיהן נמצא קודם כול שהעיר הכנענית הענקית ("ראש כל הממלכות האלה"; יהושע י"א, י) חרבה בשרפה עזה ככתוב ביהושע י"א, בניגוד לתאוריות ביקורתיות (שעוד קדמו להכחשת הכול שאנו עומדים מולה כיום) אשר סברו ש'הסיפור האמתי' הוא התגברות אטית של שבטים ישראלים על יושבי הארץ, כפי שכביכול מספר ספר שופטים. אגב, קיימת נטייה כיום להקדים את הכיבוש הזה עד למאה הארבע עשרה לפנה"ס בהתאמה לכרונולוגיה העולה מן המקרא גופו, אבל בעניין זה לא אוכל להרחיב כאן. בתוך שכבת השרפה הגדולה של חצור הזדמנה לחופרים הראשונים ושוב לאחרונים הפתעה שקשה למצוא לה מקבילות - פסלים מכל הסוגים שהושחתו במתכוון, בעיקר על ידי כריתת הראש והידיים. במרב הזהירות המדעית דן בן תור בשאלה מי אחראי להשחתה. מאחר שהפסלים שהושחתו הם גם מצריים וגם כנעניים, אי אפשר שהכובשים היו מצרים או כנענים; הם גם לא יכולים להיות מגויי הים, כיוון שבכל האתר לא נמצא אפילו חרס 'פלשתי' אחד. "דומה אפוא, שרק שבטי ישראל

25. להשוואה בין תקופת הברונזה לתקופת הברזל ראה: P. Wapnish, 'Archaeology: the interpretation of faunal data with biblical archaeology', in: A. Biran & J. Aviram (eds.), *Biblical Archaeology Today II* (Proceedings, June 1990), Jerusalem 1993, pp. 426-442; ד' אילן, 'ארכיאולוגיה כפרית - תל דן בתקופת הברזל א', בתוך: א' פאוסט וא' מאיר (עורכים), *תרבות חומרית - חברה ואידאולוגיה; כיוונים חדשים בארכיאולוגיה של ארץ ישראל* (דברי הכנס, אוניברסיטת בר אילן, י"ט סיון תשנ"ט), רמת גן תשנ"ט, עמ' 55 [אני מודה לחיים בן דוד על שני מראי המקום דלעיל]; I. Finkelstein, 'The Emergence of Israel', in: I. Finkelstein & N. Na'aman (eds.), *From Nomadism to Monarchy*, Jerusalem 1994, p. 169. להשוואה בין ערי פלשת לאתרי ההר ראה: ל"א סטייגר, ערך 'אשקלון', *האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל* א, ירושלים 1992, עמ' 102. לגבי עצמות בעלי חיים ששימשו לקרבנות, ראה: א' זרטל, 'שמונה עונות חפירה בהר עיבל', *קדמוניות* 89-90, תש"ן, עמ' 46-47.

המתנחלים יכלו להיות אחראיים לכיבושה של חצור ולחורבנה".²⁶ גם גדולתה של חצור בימי שלמה נמצאה בחפירות ידן ושבא ואושרה בידי המשלחת של שנות התשעים.²⁷

המקרה השני שאני רוצה להביא כאן הוא המקדש בשכם. ביהושע כ"ד מוזכר **מקדש ה' בשכם** בו נכרתה הברית הגדולה בידי יהושע - "ויכרת יהושע ברית לעם ביום ההוא וישם לו חק ומשפט בשכם" (פס' כה). הספר מסתיים למעשה בסיפור הצבת אבן גדולה במקום "תחת האלה אשר במקדש ה'" (פס' כו). דברי הפרדה החמורים של יהושע מעמו קשורים לאבן זו, שהיא והתקיימותה לאורך השנים חשובות מאוד לספר יהושע: "הנה האבן הזאת תהיה בנו לעדה כי היא שמעה את כל אמרי ה' אשר דבר עמנו והיתה בכם לעדה פן תכחשון באלהיכם" (פס' כז).

בשופטים ט' למדים אנו שהייתה בשכם בתקופת השופטים אוכלוסייה שחשבה את עצמה ממשיכתה של שכם הכנענית ושהחזיקה בפולחן אלילי. בעיר היה אז מקדש שנקרא **בית אל ברית** (פס' מו) או **בית בעל ברית** (פס' ד) וגם **מגדל שכם** (פס' מו). בשעת המלחמה הפנימית שהתחוללה בשכם הצטופפו במגדל שכם כאלף איש ואישה, ואבימלך בן ירובעל שרף עליהם את המגדל באש.

בחפירות תל שכם נמצא מקדש מבוצר ביותר שהתקיים בתקופת הברונזה המאוחרת ושהמשיך אל תוך תקופת הברזל א. המקדש פונה לצפון-מערב (השווה למזבח בהר עיבל) ועובי קירותיו 2.5 מ'. בחלוקתו הפנימית ובעמודים המוצבים בו יש דמיון וגם שוני מסוים ביחס למשכן ולמקדש שבמקרא (אני מוותר כאן על הפירוט). למקדש הייתה קומה שנייה והוא חרב בשרפה עזה במהלך תקופת הברזל א. בחצרו ניצבת אבן גדולה מלבנית שפניה הוחלקו; עובייה 42 ס"מ, רוחבה 1.48 מ', ראשה שבור והיא השתמרה עד לגובה 1.45 מ'. לאבן מצבה זו יש אבן בסיס שחקוק בה מקום מתאים להעמדת המצבה. ארנסט רייט חופר האתר מפרש בניסוח זהיר: "יש להניח שהמסורת על 'האבן הגדולה' שהוקמה תחת האלה ב'מקדש ה'' קשורה למצבה זו".²⁸

נתונים מתחומי חקר הלשון ומדעי הטבע

גם תחומים מדעיים אחרים מתקשרים לחקר המקרא ומספקים לפעמים ממצאים בשטח. מחקרים אינטר-דיסציפלינריים כאלה מעטים ועדיין לא פותחו לכדי תחום

26. ראה: א' בן תור ומ"ת רובינאטו, 'החפירות המיוחדות בתל חצור בשנים 1990-1995', **קדמוניות** 111, תשנ"ו, עמ' 18.

27. ראה: שם, עמ' 18-2.

28. ראה: ג'א רייט, ערך 'שכם', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ד, ירושלים 1992, עמ' 1526.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מחקרי בפני עצמו. אזכיר כאן מחקר של פרופ' אבי הורביץ איש החוג ללשון באוניברסיטה העברית ועוד שני מחקרים שאני עצמי מעורב בהם.

א. 'הורביץ חקר באופן מקיף את כל ההיבטים המורפולוגיים, המילוניים והתחביריים בטקסטים ה'כונהיים' שבתורה והשווה אותם ללשונם של טקסטים העוסקים באותם נושאים בספרים המאוחרים שבמקרא, בעיקר יחזקאל, עזרא ודברי הימים. המסקנה הייתה חד-משמעית: מבחינה לשונית אלו הם עולמות שונים לגמרי.²⁹ 'הורביץ מתעניין אך ורק בלשון ומאחורי מחקרו לא עמד שום 'אינטרס'. לפי דרכו הוא גם נמנע מפולמוס, אולם מי שמכיר את המוסכמות של חקר המקרא, מבין שיש כאן מהפכה גדולה: במקום 'מקור כוהני', חזרה אל 'תורה' לעומת 'נביאים' ו'כתובים'.

ב. במאמר שפרסמתי לפני שלוש עשרה שנים, בחנתי את שימושי 'בור' ו'באר' במקרא.³⁰ מעלתו של נושא טכני שכזה היא בכך שהוא תמיד משקף נאמנה את אורח החיים המוכר לכותבו ולא צפויה בו כתיבה מכוונת או ארכאיזציה. נתברר שקיים הבדל מכריע בין לשון חמישה חומשי תורה לבין לשון ספרי נ"ך. בתורה מועטים הם הבורות במשמעות 'cistern' לאיסוף מי גשמים, ובדרך כלל 'בור' הוא בית כלא או חפירה כלשהי. בנ"ך המשמעות השכיחה היא 'cistern'. קיצוני יותר המצב באשר ל'באר'. בתורה מופיעה המילה עשרים ושמונה פעמים במשמעות 'well' - באר חפורה אל מי התהום; בנ"ך - אף לא פעם אחת. בספרי נ"ך נזכרת פעם אחת 'באר' במשמעות 'cistern', ופעמים אחדות כמטפורה במקום שהמליצה המקראית מחזרת אחרי מילים שמביעות מקורות מים.

29. A. Hurvitz, 'A Linguistic Study of the Relationship between the Priestly Source and the Book of Ezekiel - A New Approach to an Old Problem', *Cahiers de la Revue Biblique* 20, Paris 1982; idem, 'Dating the Priestly Source in light of the Historical Study of Biblical Hebrew; a century after Wellhausen', *ZAW* 100 Supplement (1988), pp. 88-100. יצוין כי למסקנות דומות הגיע חוקר חשוב של המזרח הקדמון, ק"א קיטצ'ן, מתוך השוואה של נתוני המשכן שבתורה והמקדש שבנביאים אל מקורות וממצאים מתקופות הברונזה והברזל. מסקנתו חד-משמעית: המשכן הוא מתקן התואם את עולם המושגים של תקופת הברונזה ולא היה יכול לעלות על לב איש בסוף האלף השני לפנה"ס או לאחר מכן. את עצם קיומו של 'מקור כוהני' הוא מכנה: "מורשת הקונספציות של המאה ה-19". ראה מאמרו: 'The Tabernacle - A Bronze Age Artefact', *ארץ ישראל* כד, ירושלים תשנ"ד, חלק לועזי, עמ' 119*-129. מעניינים דברי הסיכום שלו בעמ' 126*: "P", it should be remembered, is strictly pure fiction - there is no such document extant, other than in the scholarly imagination: no papyrus, parchment, codex or ostrakon of it exists in any collection anywhere in the world".

30. 'הבור והבאר, ריאליה וארכיאולוגיה והמחקר הלשוני', *לשונונו* נא, תשמ"ז, עמ' 207-230.

משמעות הממצא: התורה נכתבה במציאות שבה חיו בני אדם בחרן ובארץ כנען (מחוץ לחלקים ההרריים שבה) על מי בארות (well), ואילו ספרי נביאים וכתובים נכתבו במציאות שבה לא שימשו בארות ומקור המים העיקרי היה הבור המטויה. במילים אחרות, התורה מתאימה לאלף השני לפנה"ס, הנביאים והכתובים - לאלף הראשון לפנה"ס.

ג. נושא מרתק בתחום מדעי הטבע וקישורם למקרא הוא **מפלס ים המלח**. בעניין זה אני עומד לפרסם בקרוב מחקר משותף עם ד"ר עמוס פרומקין, החוקר מזה שנים את הר סדום מן ההיבט הגאומורפולוגי. אנסה לתמצת את עיקרי הדברים: בשתי המאות האחרונות אנו עדים לשינויים רציניים במפלס ים המלח. בעשרות השנים האחרונות התערב האדם בתהליכים הטבעיים והגביר אותם, אבל התהליכים קיימים בעיקרם גם בלעדיו. שינוי המפלס משפיע באופן דרסטי על קו החוף ובעיקר על האגן הדרומי של ים המלח; כאשר המפלס יורד אל מתחת ל-400 מ' מתחת לפני הים, כל האגן הדרומי מתייבש, וכשהוא עולה, החלק הדרומי שב והופך לים. בראשית המאה התשע עשרה היה המפלס נמוך כמעט כמו היום. האגן הדרומי היה אז רדוד או יבש למחצה ונוסעים חצו את ים המלח ברגל או ברכיבה על גבי גמלים. בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים היה המפלס גבוה מאוד וים המלח הגיע בדרום עד אזור נאות הכיכר. הסלע שעליו סימן הרופא הירושלמי מסטרמן את פני ים המלח מטעם הקרן הבריטית PEF בראשית המאה העשרים, נמצא היום הרבה מעל הכביש. לאור זאת מניחים החוקרים שגם בימים קדומים היו תנודות במפלס ים המלח. פרוקמין ואחרים פיתחו שיטות לתיארוך מפלסים קדומים של ים המלח, בעיקר על פי איתור חלקי צומח שנישאו על פני המים ונתקעו בפינות שונות, וקביעת זמנם בעזרת פחמן 14. לדיון המקראי חשוב המצב באלף הראשון ובאלף השני לפנה"ס. ככלל, מסקנת החוקרים שעסקו בתחום היא שבחצי הראשון של האלף השני לפנה"ס היה המפלס נמוך בערך כמו היום - למטה מ-400 מ' מתחת לפני הים. בסביבות שנת 1500 לפנה"ס עלה המפלס והיה גבוה במיוחד (375-380 מ' מתחת לפני הים). בין 1200 ל-1000 לפנה"ס ירד שוב המפלס, ולמרות תנודות שונות נשמר בדרך כלל המפלס נמוך עד סוף האלף הראשון. כאן מצטרפים נתונים ארכאולוגיים: מצודה ומעגן לסירות מהתקופה הישראלית ב-ג ומימי הבית השני נחשפו בחופי ים המלח רק בימינו, עם ירידת המפלס. עיון תנ"כי מקביל מורה על התאמה מפליאה. הביטוי "עמק השדים הוא ים המלח" (בראשית י"ד, ג) מדבר כנראה על האגן הדרומי של ים המלח והוא מלמד שבתקופת האבות (1500-2000 לפנה"ס) היה כאן עמק יבש, בעוד שבתקופת כתיבת התורה (1200-1500 לפנה"ס) היה כאן ים. בנביאים ובכתובים שוב מוצאים אנו 'גיא המלח', כלומר עדות למפלס נמוך בין 1000 ל-500 לפנה"ס. זאת

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ועוד, ניתוח פרטים אחדים במפת גבולות השבטים בספר יהושע מלמד לדעת
גם הוא על מפלס גבוה של מי הים, כלומר ניכרת התאמה בין נתוני פרקי
הנחלות לבין מצב המפלס של מי ים המלח בשנים 1200-1500 לפנה"ס.

מה יכול עם להמציא על אודות עברו?

סברה ישנה וחזקה שהועלתה כבר במאה התשע עשרה על ידי חוקרים אחדים היא,
שאין עם בודה לעצמו מסורת על עבדות בארץ אחרת בחומר ובלבנים. אנו מכירים
אגדות על היווצרות עמים. באגדות כאלו הקדמונים היו תמיד גיבורי חיל, אלים
למחצה, שלידתם, גידולם ועוצם גבורתם - בארץ מכורתם. באגדה אחת הם ינקו
מזאבה, באחרת בנו, נלחמו ופעלו גדולות ונצורות. אגב, גם בישראל יש לנו אגדות
מסוג זה שהן יצירת העם, אבל לא במקרא אלא בימי הבית השני ואצל חז"ל. יהודה
שואג - וכל מצרים מזדעזעת, שעה אחת מזדקרת לו כנגד לבו כשהוא כועס וקורעת
את בגדו; "ואם שולף אני חרבי, ממך אני מתחיל ובפרעה אני מסיים", כך מתרה גור
אריה יהודה במשנה למלך מצרים;³¹ נפתלי 'איילה שלוחה' מדלג מעל חומת עיר
וחובר אל יהודה אחיו המכה לבדו מלך וגיבוריו.³² זה הוא מיתוס במיטבו בגרסה
עברית. אבל מי שמע שעם יספר על עצמו - נולדנו בארץ רחוקה במזרח, נדדנו מגוי
אל גוי וכשהגענו לארצנו רכשנו בקושי חלקת קרקע בכסף מלא. התיישרנו במאבק
ארוך ובלתי הרואי על הזכות לחפור בארות, כשרבו אתנו התרחקנו למקום אחר,
שוב ירדנו לארץ אחרת, שם היינו גרים וזרים ואחר כך גם עבדים המבקשים תבן
ולא ניתן להם.

מי ימציא מלבו סיפור שכזה? איזה רעיון רוח הוא זה?

הממצאים לא השתנו; האפנה היא שהשתנתה

הקורא במאמרו של זאב הרצוג **בהארץ** מקבל את התחושה כאילו נתגלו במחקר
הארכאולוגי במהלך עשרות השנים האחרונות גילויים שהפכו את הקערה על פיה,
שביטלו ושהפריכו את אולברייט, את ידן, את אהרונ' ואת חבריהם אשר
בתמימותם התבססו על התנ"ך וחיפשו את עקבותיו.

31. בראשית רבה צג, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1157.

32. ראה: א' ילינק (מהדיר), 'מדרש ויסעו', **בית המדרש ג**, ירושלים תשכ"ז,³ עמ' 1-6, ילקוט
שמעוני וישלח רמז קלג. למקבילות מקוצרות ראה: א"ש הרטום (מהדיר), 'צוואות בני יעקב,
יהודה (ג-ז)', **הספרים החיצונים**, תל אביב תשמ"א,⁴ עמ' 45-48; הנ"ל, 'ספר היובלות (לד)',
הספרים החיצונים, תל אביב תש"ס, עמ' 104-107.

האמת היא שדבר כזה כלל לא קרה. הרבה נתונים וממצאים נוספו בכל חפירה וסקר, מהם חשובים ומרשימים, אבל התמונה הכללית שרירה וקיימת. מה שנשתנה הוא רק הפרשנות - והאפנה.

אני ארשה לעצמי להמחיש את הדבר בהתבוננות במהלך הקריירה של אדם אחד. פרופ' ישראל פינקלשטיין הוא כיום מהארכאולוגים המוכשרים בישראל. במשך שנים סקר את הר אפרים בדגש על תקופת ההתנחלות וחפר באתר החשוב ביותר של תקופה זו - שילה. במאמר מסכם שהכין בשנת 1983 לקובץ בהוצאת אוניברסיטת בר אילן,³³ הוא סוקר את שלוש האסכולות למהלך השתלטותם של ישראל על ארץ כנען - האסכולה המקבלת את תיאור הכיבוש המתואר בחלק הראשון של ספר יהושע (אולברייט וממשיכיו), אסכולת 'החדירה השקטה' המדברת על תהליך התנחלות אטי (אלט ונות) והאסכולה החדשה - 'הסוציולוגית' (מנדנהול וגוטוולד). במאמר זה אין פינקלשטיין מנסה להכריע בין שתי האסכולות הוותיקות.³⁴ מאידך, הוא דן ארוכות בגישה הסוציולוגית הכופרת בכול, שלדידה מה שנקרא לימים 'ישראל' לא היה אלא אוסף של אנשים בני הארץ שמסיבות חברתיות לא מצאו מקום בערים המאורגנות וחיו בשולי החברה מחוץ לעמקים הפוריים; לימים התחזקו והשתלטו על הערים ועל המרחב כולו. פינקלשטיין מפרק גישה זו וקובע שהדיעות הארכאולוגיות המקיפות שנרכשו במהלך שנות המחקר של הארץ ובמיוחד בסקרים המקיפים שגם הוא היה שותף להם, יחד עם הכרת החברה הערבית המסורתית בארץ כדגם להתפתחות התיישבותית ולקשר בין נוודים ליושבי קבע, שוללים את התאוריות ה'סוציולוגיות' מכול וכול - "הגישה הסוציולוגית קמה ונפלה, למיטב הבנתנו, מכוח הנתק הכפול של בעליה מן המציאות הארץ-ישראלית".³⁵

ספרו החשוב של פינקלשטיין הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים יצא ב-1986 בהוצאת הקיבוץ המאוחד. שם הספר מלמד שהמחבר עדיין מקבל את קוויה הכלליים של התמונה ההיסטורית של המקרא; הפרק על תל שילה בתקופת הברזל א מתחיל במילים "כשהחלה ההתיישבות הישראלית בשילה...", ואת השרפה הגדולה שהרסה את העיר בעידן זה הוא מייחס, בעקבות אולברייט, להרס שילה בידי

33. י' פינקלשטיין, 'ההתנחלות הישראלית - האסכולה הסוציולוגית במבחן העדות הארכיאולוגית', בתוך: א' סימון (עורך), **עיוני מקרא ופרשנות** ב, רמת גן תשמ"ו, עמ' 175-186. בהערה האחרונה נאמר: "כתיבת המאמר נסתיימה בסוף שנת 1983, ומאז שיניתי את דעתי בפרטים מסויימים".

34. האמת היא שאם נוקטים בניסוחים לא קיצוניים בהצגת שתי הגישות, אין הן סותרות זו את זו ולא את ספר יהושע; ביהושע מדובר גם על שלב כיבוש וגם על שלב הורשה והתנחלות, אבל לא ארחיב בכך כאן.

35. י' פינקלשטיין (לעיל, הערה 33), עמ' 177.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הפלשתים אחרי מפלת אבן העזר במאה האחת עשרה לפנה"ס.³⁶ גם בספר זה יש לפינקלשטיין ביקורת מסוימת על הכרת השטח של 'הסוציולוגיים', אבל הוא מסייג אותה, וכאן כבר יש בפיו גם דברי שבח ל'סוציולוגיים': "מצד שני, נקודות שונות, הקשורות במערכת יחסי רועים/נוודים ויושבי קבע, שהועלו על ידם, תרמו רבות למחקר". הפעם ההתקפה היא על אולברייט: "הנתונים הארכיאולוגיים המצויים כיום בידינו פוסלים מכל וכל את גישת הכיבוש הצבאי האחיד של אולברייט וממשיכי דרכו..."³⁷.

במאמר משנת 1994,³⁸ כבר מסביר פינקלשטיין שאין לראות משהו יוצא דופן במה שקרה במעבר מתקופת הברונזה המאוחרת אל תקופת הברזל. מדובר לאמתו של דבר בתהליך מעגלי - בכל תקופה יש נקודת שיא של בניית ערים וביצורים, אחריה באה תקופת שפל, ושוב התחזקות וחוזר חלילה. תהליך ההתיישבות בתקופת הברזל א קשור ברובו בחילופים פנימיים בין יושבי הארץ של יושבי קבע ונוודים, אם כי התהליך נסתייע גם באלמנטים מסוימים שחדרו מבחוץ. ההתפתחות היותר משמעותית הייתה יצירת הממלכה המאוחדת, אלא שזו לא הייתה אלא אפיזודה קצרת ימים. לסיכום:

תיאור ה'התנחלות הישראלית' כמאורע ייחודי בהיסטוריה של הארץ בא לעולם מאות שנים לאחר שהתרחש; הוא עוצב בהתאמה להתפתחויות מאוחרות יותר בתקופת הברזל ומתוך אידאולוגיה ואינטרסים של ההיסטוריון הדוטרונומיסט [התרגום שלי - "א"].

בשלב הבא, בשנת 1999,³⁹ מאחר פינקלשטיין את ראשית המדינה ביהודה בערך לימיו של ישעיהו הנביא, אם כי אינו שולל את קיומה של איזו שהיא ישות בראשיתית מאוחדת בשלבי התהוות במאה העשירית. בעיקר הוא תומך במסקנותיו של ג'יימסון-דרייק:⁴⁰

כי אין למצוא עדות ברורה לקיומה של מדינה מפותחת ביהודה מלפני המאה הח' לפנה"ס... אמנם אינני נמנה עם האסכולה המינימאליסטית, אך אני מקבל את מסקנותיו של ג'יימסון-דרייק כמעט במלואן...⁴¹

36. 'פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, תל אביב 1986, עמ' 199-205.

37. שם, סיכום, עמ' 318.

38. 'פינקלשטיין (לעיל, הערה 25), עמ' 150-178.

39. 'פינקלשטיין, 'ראשית המדינה בישראל וביהודה', ארץ ישראל כו, ירושלים תשנ"ט, עמ' 141-132.

40. ראה: D.W. Jamieson-Drake, *Scribes and Schools in Monarchic Judah*, Sheffield 1991.

41. 'פינקלשטיין (לעיל, הערה 39), עמ' 134.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ראשיתה של ממלכת ישראל הייתה לדעתו 150 שנה לפני כן, והוא מאריך בדברים בניסיון להסביר את ההבדל כביכול בין תאריכי יסוד שתי הממלכות. במאמר זה בולטת המגמה לבטל את הייחוד האתני של יהודה וישראל, בלשונו של פינקלשטיין:

הדעת נותנת, כי אוכלוסייתה של ממלכת ישראל היתה היטרוגנית, וכי היו בה יסודות 'ישראליים' (כלומר, הרריים), 'כנעניים' (קרי, עמקיים), פיניקיים (כלומר, חופיים) וארמיים (בספר הצפוני והמזרחי).⁴²

וציטוט אחר:

דומה, כי במובנים מסוימים היתה יהודה קרובה יותר לאדום מאשר ל'אחותה' הצפונית.⁴³

מעניין, פינקלשטיין עצמו מדגיש שהרקע העיקרי לאיחור צמיחתה של ממלכת יהודה היא ההכרה שלאמתו של דבר התיארוך הפנימי בתוך תקופת הברזל הוא בעייתי ומבוסס על קונצפציה יותר מאשר על נתונים.⁴⁴ הוא מודה שצמיחת

42. שם, עמ' 137.

43. שם, עמ' 138.

44. כשלעצמי, אף שאיני איש מקצוע בתחום זה, אני סבור שנקודה זו חשובה מאוד להרבה דיונים הקשורים לארכאולוגיה המקראית ושלאמתו של דבר היה לה חלק מכריע גם בהתפתחות האסכולות הניהיליסטיות הנידונות כאן. השכבות הפנימיות של תקופת הברזל קשות לתיארוך הרבה יותר מן התקופות שקדמו לה ומן התקופות שבאו אחריה. בתקופות הברונזה התיכונה והברונזה המאוחרת עומד התיארוך הפנימי על קרקע מוצקה מכוח הזיקה למצרים. במצרים מרובה החומר הכתוב המלווה את ממצאי החרס בקברים, בארמונות ובמקדשים, ומסייע בקביעת התאריך. במקביל אליו נמצאו גם באתרי ארץ ישראל חרפויות לא מעטות המספקות תאריך. נקודת אמצע בהירה העושה 'סדר' בתקופת הברונזה המאוחרת היא האתר החד-תקופתי המרכזי והמתוארך בוודאות של תל אל-עמרנה, שהוא עשיר ביותר בחומר מקומי ומיובא. אף בתקופות המאוחרות יותר של ימי הבית השני ואילך מצב התיארוך טוב בהרבה מזה של התקופה הישראלית, בעיקר הודות למטבעות המספקות תיארוך כתוב. בתקופה הישראלית, לעומת זאת, התיארוך הפנימי הוא במידה רבה ספקולטיבי. הארכאולוגיה יודעת לזהות את מאפייני נקודת ההתחלה של ההתנחלות ואת נקודות הסיום של החורבן האשורי ואחריו הבבלי שבשכבותיהן ניתן להבחין באתרים השונים. הממצא הכתוב נדיר יחסית והוא מתוארך על פי שיקולים פלאוגרפיים, שגם הם משוערים לאור תיארוך השכבות ועל פי רוב מיוחסים לחלק האחרון של התקופה. הדבר עלול להוביל לעבודה בשיטת 'החיפוש מתחת לפנס'. מצד אחד, ייתכן שכלים מטיפוס שהאריך ימים מיוחסים לסוף התקופה כיוון שנמצאו להם מקבילות בשכבות השרפה, ומצד שני בעת ליקוט חרסים צפוי שהסוגים המוכרים משכבות השרפה יהיו הבסיס לתיארוך, בעוד שאחרים יסווגו כ'בלתי-אינדיקטיביים' ויושלכו הצדה. כאן מצטרפת גם הקונצפציה. כשסוקרים או כשחופרים אתר הנמנה בפרקי הנחלות בספר יהושע או חלק בירושלים שלפי התאוריה נוסף לעיר בזמן חזקיהו, הנחת היסוד של העבודה היא שצריך לחפש ממצאים מתקופת הברזל המאוחרת. כך משתלבים זה בזה הבעיה הנוגעת לחומר הקרמי עם השקפת

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

האסכולה המינימליסטית היא שגורמת לו במידה רבה לבחון את החומר "ההיסטורי" שבמקרא (המרכאות במקור) בראייה ספקנית, עד המסקנה:

ברור לכול, שאי-אפשר עוד לקבל כפשוטם את סיפורי הממלכה המאוחדת וראשית ימי ממלכות ישראל ויהודה.⁴⁵

יתירה מזו, בנושאים רבים התאריכים הנמוכים מתאימים יותר לעדות הארכיאולוגית ומשחררים אותה מכבלי הקריאה התמימה של הטקסט המקראי (שם).

איך להיפטר מממצא אפיגרפי מטריד?

במדעי הרוח אפשר לומר כמעט כל דבר וכמאמר הפתגם - הנייר סובל הכול.

כאמור, המינימליסטים הקיצוניים וגם המתונים יותר כבר משוחררים מזמן 'מכבלי הקריאה התמימה של הטקסט המקראי'. הבעיה מסתבכת כאשר עומדים מול מקור כתוב חוץ-מקראי בן תקופת המקרא.

הנה, למשל, דוגמה שהזכרנו בראשית דברינו - עדות מפורשת של פרעה מרנפתח על **ישראל** במאה השלוש עשרה לפנה"ס; חוקרים מקבוצת המכחישים הצליחו למצוא את הניסוחים המתוחכמים בדבר "קבוצה אתנית זו שטיבה עדיין לא הוברר" כדי לשלול את האותנטיות של המקור הזה.⁴⁶

דוגמה אחרת: במדבר ל"ב, לד כתוב: "ויבנו בני גד את דיבן ואת עטרות ואת ערער", ומישע מלך מואב מעיד במאה התשיעית: "ואיש גד ישב בארץ עטרות מעולם" (מישע, שורה 10). מה ניתן לעשות מול התאמה כזאת? הרי אי אפשר שמקור מאוחר כספר במדבר יהיה קודם למאה התשיעית לפנה"ס! קנאוף הגרמני ובעקבותיו נאמן הישראלי מצאו את הפתרון:⁴⁷ גד שבכתובת הוא ככל הנראה שבט מואבי שבמקרה דומה בשמו לשבט הישראלי שלפי המסורות המאוחרות ישב בעבר הירדן.

הרבה מאמץ השקיעו חוקרים ב[מלך] ביתדוד הנזכר יחד עם מלך ישראל בכתובת שנתגלתה לפני שבע שנים בתל דן. אם דוד לא היה ולא נברא, מה הוא 'בית

העולם ההיסטורית ויוצרים חוסר פרופורציה, בעיקר בתחום הממלכה המאוחדת, בין העצמה המשתקפת מן המקורות לבין דלות הממצא. מכאן קצרה הדרך להטלת ספק בכול - דוד מלך ישראל חי וקיים???

45. שם, עמ' 132.

46. ראה לעיל, הערה 4.

47. E. Knauf, 'Midian', *Untersuchungen zur Geschichte Palästinas und Nordanrariens am Ende des 2. Jahrtausends v. Chr.*, Wiesbaden 1988, p. 162; N. Na'aman, 'King Mesha and the Foundation of the Moabite Monarchy', *IEJ* 47, 1997, p. 87.

דוד? ובכן, שוב זכינו בשורה של פתרונות יצירתיים: אין להשלים '[מלך]' אלא במילה אחרת ו'ביתדוד' הוא בעצם שם פרטי של מאן דהוא; 'דוד' הוא שם עצם כללי - כינוי למפקח מנהלתי או לשר צבא; 'דוד' הוא שם של אֵל כלשהו (קיומו של אל בשם זה הוא השערה ותיקה שמעולם לא הוכחה, אבל עובדה זו לא הפריעה לקיצוניים שבין דוברי התאוריה למצוא אותה בכל מקום אפשרי בספרות המזרח הקדום ובמקרא, לרבות "סוכת דוד הנופלת" ואפילו "מזמור לדוד"); 'בית דוד' "might mean a kitchen or a storeroom for large jars or something similar". נמצאו אף מחברים מסוימים שלא היססו לרמוז לחשד של זיוף מצד הארכאולוגים הישראליים!⁴⁸

לאמתו של דבר, על פי בדיקה חוזרת של למייר נמצא ככל הנראה הצירוף בת[ד]וד גם בכתובת מישע (שורה 31) וסביר לקשר אליו גם את הביטוי הקשה אראל.דודה (שורה 12). גם כאן יכול המעיין למצוא התפרסות של דעות המצליחות לשלול את העדות האפיגרפית.⁴⁹

הננס והענק

היום יש לנו הרבה ארכאולוגים מקצועיים ממדרגה ראשונה, אבל דווקא על רקע זה בולטת גדלותם של הארכאולוגים הראשונים, בוני המקצוע, בעלי הפרספקטיבה הרחבה והשליטה במקורות. ביניהם אישים כמו וינסאן, אָבֶל, די-וו, שאפשר לקרוא להם בלי מרכאות - פונדמנטליסטים דתיים, חוקרים כדאלמן, פיטרי ואולברייט שיצרו את הכלים לסטרטיגרפיה ולתיארוך ארכאולוגי בשנות העשרים, וגם מלומדים ישראלים כדין וכאהרונזי שידעו להוקיר את שורשיהם הלאומיים הגנוזים באדמה הזאת ושסחפו אחריהם את החברה הישראלית כולה להתעניינות ולהשתתפות בתגליות הארכאולוגיות של ארץ ישראל.

משל מפורסם ממקור נכרי מופיע בספרות יהודית מימי הביניים. ר' צדקיה הרופא מביא בהקדמת ספרו **שבלי הלפט בשם ר' ישעיה די טראני** (המאה השלוש עשרה) את תשובתו של 'גדול הפילוסופים' לשאלה מדוע אנחנו סותרים דברי ראשונים שקדמו לנו ושהיו גדולים מאתנו.

השיבם הפילוסוף מי צופה יותר מרחוק הננס או הענק, הוי אומר הענק שעניו עומדות במקום גבוה מאד מעיני הננס, ואם תרכיב הננס בצואר הענק מי רואה יותר

48. פרטים ומראי מקום ראה במאמרה המצוין של א' ליפשיץ: 'פולמוס "בית דוד" - בעקבות הכתובת מתל דן', בתוך: י' זקוביץ ואחרים (עורכים), **דוד מלך ישראל חי וקיים?**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 9-77.

49. ראה: א' ליפשיץ, שם, עמ' 29-34 והערה 119; A.F. Rainey, 'Syntax, Hermeneutics and History', *IEJ* 48, 1998, pp. 239-251.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

רחוק, הוי אומר הננס, לפי שעכשיו עיני הננס גבוהות מעיני הענק, כך אנו ננסים רוכבים על צוארי הענקים...⁵⁰

במקצוע הארכאולוגיה אנחנו עומדים על כתפי ענקים, אישים שהוזכרו כאן ואחרים, אנשים גדולים דוגמת ו"פ אולברייט למשל, שההספק שלהם היה אדיר ושיצרו את המקצוע כמעט יש מאין תוך יכולת ויצירתיות פנומנליים. העומד על גביהם וממשיך את פעולתם יכול להגיע להישגים עצומים.

אבל, הבה נתבונן במשל דומה שמקורו במדרש פסיקתא רבתי⁵¹ (כפי שהוא מצוטט אצל רש"י בפרשת בשלח [שמות י"ז, ח, ד"ה ויבא]):

משל לאדם שהרכיב בנו על כתפו ויצא לדרך, היה אותו הבן רואה חפץ ואומר, אבא טול חפץ זה ותן לי, והוא נותן לו, וכן שניה וכן שלישית, פגעו באדם אחד, אמר לו אותו הבן ראית את אבא. אמר לו אביו אינך יודע היכן אני, השליכו מעליו ובא הכלב ונשכו.

סוף דבר, הענווה שצריכה להיות נחלתו של העוסק במקצוע שפותח בידי אנשים ברוכי כשרונות, היא שתקדם את המקצוע. ולא דווקא בננס אמורים הדברים; גם הבינוני וגם הגדול, כשהם רוכבים על גבי ענק, צריכה להיות להם היכולת להכיר בערכו של הענק. כך ישמרו על הפרופורציות וינצלו מן ההיגררות אחרי אפנות הבאות והולכות.

50. **שבלי הלקט**, מהד' בובר יח ע"א.

51. פסיקתא רבתי יג, מהד' איש שלום נה ע"א ואילך.